

Разовій спеціалізованій
вченій раді
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

РЕЦЕНЗІЯ

старшого наукового співробітника Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, кандидата юридичних наук, доцента Музики Ірини Володимирівни на дисертаційну роботу Нурищенка Романа Сергійовича на тему: «Гене́за альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.)»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дисертаційного дослідження

Проблема альтернативного вирішення спорів у приватному праві не вичерпується питанням запровадження сучасних процедур медіації, арбітражу чи третейського розгляду. Вона має глибший зміст, оскільки стосується форм та способів, за допомогою яких суспільство й держава в різні історичні періоди намагалися поєднати захист прав, автономію волі сторін, потребу в примиренні та авторитет судової влади. Саме тому звернення до історико-правових передумов розвитку альтернативного вирішення спорів є важливим для розуміння не лише минулого відповідних інститутів, а й сучасних проблем їх функціонування.

Актуальність дисертаційної роботи Р. С. Нурищенка полягає в тому, що в ній альтернативне вирішення спорів розглядається не вузько, не лише з процесуальної точки зору, а як складне правове явище, пов'язане з розвитком

приватноправового захисту, судоустрою, договірної культури, автономії волі сторін і меж державного впливу на приватний спір. Такий підхід дозволяє показати, що позасудові, досудові, примирні та квазісудові форми врегулювання спорів існували на українських землях у різних історичних умовах і змінювалися залежно від особливостей правової системи, рівня довіри до суду та характеру правової політики держави.

Особливої ваги тема набуває з огляду на складний історичний розвиток українських земель, які у XIX–XX ст. в межах різних державних і правових режимів. Це зумовило неоднорідність форм захисту приватних прав, різне співвідношення судового та позасудового врегулювання, а також своєрідне розуміння ролі примирення, третейського розгляду, арбітражу, трудових і громадських механізмів вирішення спорів. Саме тому історико-правовий аналіз дає змогу розкрити не лінійний, а багатовекторний характер становлення відповідних інститутів.

Наукова значущість роботи посилюється тим, що вона порушує питання, важливі для сучасного розвитку альтернативного вирішення спорів в Україні: межі добровільності таких процедур, співвідношення приватної автономії та державного контролю, гарантії доступу до судового захисту, а також ризики перетворення альтернативних форм врегулювання на формальну перешкоду для правосуддя. У цьому контексті історико-правовий досвід має не лише пізнавальне, а й прикладне значення для подальшого вдосконалення законодавства та правозастосовної практики.

Отже, актуальність теми дисертації визначається поєднанням сучасної потреби у розвитку альтернативних ефективних форм вирішення приватноправових спорів та необхідності глибшого історико-правового осмислення їхньої природи. Обраний автором підхід дозволяє розглядати альтернативне вирішення спорів як історично сформоване правове явище, що має значення для науки приватного права, процесуального права, історії держави і права України та практики подальшого реформування механізмів захисту приватних прав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконано в межах фундаментальної теми науково-дослідної роботи Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації РК 0121U114439) та «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації РК 0124U004586). Це засвідчує належну інституційну й наукову основу роботи та її зв'язок з дослідженнями, які пов'язані із правотворчістю, реалізацією права та модернізацією правових механізмів захисту прав особи.

Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження

Дослідницький задум дисертації полягає у виявленні засад, спрямованості та динаміки розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України на основі широкої джерельної бази. Важливо, що автор не зводить поставлену проблему до опису окремих нормативних актів або сучасних інститутів, а прагне сформувати цілісне уявлення про еволюцію відповідних форм у різних історичних і правових умовах.

Завдання роботи побудовані таким чином, щоб забезпечити поєднання теоретичного, історико-правового, порівняльного та прикладного аспектів. Автор звертається до стану наукової розробленості проблеми, методології її дослідження, змісту ключових понять, особливостей розвитку альтернативних форм у різних державних утвореннях, динаміки їх трансформації та впливу зарубіжних правових моделей. Така система знань дає можливість послідовно розкрити заявлену тему.

Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться з темою дисертації. Об'єктом виступають суспільні відносини, пов'язані з генезою альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України, а предметом – правові засади їх становлення та функціонування. Вдалим є те, що автор розглядає досліджуване явище не в межах одного інституту, а як ширшу систему історично змінюваних форм врегулювання приватноправових спорів.

Таке розуміння предмета дозволяє охопити не лише медіацію чи третейський розгляд, а й примирення, мирові угоди, арбітражні та квазісудові механізми, громадські форми впливу, а також ті історичні конструкції, які виконували функцію альтернативного або несудового врегулювання спорів у конкретному правовому середовищі. Водночас автор зберігає приватноправову спрямованість дослідження, що забезпечує його юридичну визначеність.

Методологічна основа і ступінь обґрунтованості результатів

Методологія дисертації відповідає її історико-правовому характеру. У роботі використано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, серед яких провідне значення мають історичний, системний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, герменевтичний і прогностичний методи. Таке поєднання є виправданим, оскільки тема потребує не лише аналізу правових норм, а й пояснення умов їх виникнення, трансформації та впливу на подальший розвиток приватноправових механізмів врегулювання спорів.

Історичний метод дозволив авторові простежити розвиток альтернативних форм вирішення спорів у межах різних етапів, не змішуючи їх в одну лінійну схему. Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення моделей, що діяли на українських землях у складі різних державних утворень. Формально-юридичний підхід дав можливість виявити зміст нормативних положень, а герменевтичний – уточнити значення категорій, які використовуються в науковому описі відповідних процедур.

Обґрунтованість висновків забезпечується використанням значного масиву джерел. Емпіричну основу становлять історичні джерела, законодавство колишніх держав, до складу яких входили українські землі, наукові праці юристів та істориків, нормативно-правові акти незалежної України, рішення Конституційного Суду України, матеріали узагальнення судової практики Верховного Суду. Така джерельна база є достатньою для

виконання поставлених завдань і підсилює достовірність отриманих результатів.

Позитивної оцінки заслуговує також спроба автора поєднати реконструкцію минулих правових практик із сучасним науковим осмисленням альтернативного вирішення спорів. Це дозволяє уникнути суто описового характеру викладу історичного матеріалу й перейти до виявлення закономірностей, зокрема залежності альтернативних форм від стану судової системи, правової політики держави, рівня правової культури та простору приватної ініціативи.

Структура та зміст дисертації

Структура дисертації є логічною, послідовною та відповідає поставленій меті. Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Така побудова дозволяє перейти від теоретико-методологічних засад до аналізу конкретних історико-правових періодів, а потім до узагальнення динаміки розвитку альтернативного вирішення спорів у приватному праві України.

Перший розділ присвячений теоретико-методологічним основам дослідження. У ньому автор аналізує стан наукової роздробленості теми, систематизує підходи до розуміння альтернативного вирішення спорів і звертає увагу на проблеми термінологічної визначеності. Цей розділ виконує важливу функцію, оскільки створює понятійний і методологічний фундамент для подальшого історико-правового аналізу.

У другому розділі розглянуто історико-правові засади альтернативного вирішення спорів у XIX – на початку XX ст. Значення цього розділу полягає в тому, що автор показує різницю між правовими режимами, у яких українські землі. Аналіз імперських моделей дозволив виявити, що розвиток примирних, третейських та інших форм врегулювання залежав від доступності суду, рівня формалізації процесу, соціальної структури суспільства та місцевих правових традицій.

Третій розділ присвячений XX ст., включаючи період Української революції та радянську добу. Саме тут найбільш виразно простежується зміна природи альтернативних форм: від потенційного прояву приватної автономії до інструментів, які могли використовуватися в межах адміністративного контролю, дисциплінування або державного управління. Такий аналіз має важливе значення для розуміння причин сучасної недовіри до окремих позасудових процедур складності їх інституціоналізації.

У четвертому розділі досліджено розвиток альтернативного вирішення спорів у сучасній Україні до 2004 року. Автор показує поступовий перехід від радянської спадщини до моделі, у якій більшого значення набувають автономія волі, договірність, арбітражна угода, міжнародний комерційний арбітраж і третейське судочинство. Такий підхід дозволяє побачити початок формування сучасної системи альтернативного вирішення спорів у контексті приватноправової модернізації незалежної України.

Висновки дисертації відповідають змісту розділів і поставленим завданням. Вони відображають не лише окремі результати дослідження, а й ширші закономірності: залежність альтернативного вирішення спорів від типу державності, моделі судоустрою, ступеня визнання приватної ініціативи та характеру правової культури.

Наукова новизна отриманих результатів

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному історико-правовому дослідженні розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України протягом тривалого і складного періоду. Робота має науково-практичне значення тому, що дозволяє розглядати альтернативне вирішення спорів не як фрагментарний сучасний інститут, а як результат багаторівневої еволюції правових практик, нормативних рішень і суспільних потреб.

До найбільш істотних результатів слід віднести запропоновану автором історико-правову модель розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України. Така модель дає змогу систематизувати матеріал,

який стосується різних правових режимів, і показати не лише спадкоємність, а й перервність у розвитку відповідних форм. Це особливо важливо для розуміння того, чому сучасна система альтернативного вирішення спорів в Україні поєднує різні за природою елементи – від договірних і примирних до арбітражних і процесуально оформлених.

Вагомим науковим результатом є систематизація історичних прототипів сучасних альтернативних форм вирішення спорів. Автор звертає увагу на такі ознаки, як договірний характер, письмова форма, юридичне значення домовленості, способи забезпечення виконання рішення, а також обмеження повторного звернення до суду. Це дозволяє не просто описувати історичні явища, а зіставляти їх із сучасними правовими конструкціями.

Заслуговує на підтримку висновок про те, що в радянський період відповідні механізми часто втрачали ознаки приватної автономії та функціонували як інструменти управління. Такий висновок має значення не лише для історико-правової науки, а й для сучасного праворозуміння, адже пояснює, чому добровільні процедури врегулювання спорів потребують довіри, незалежності, конфіденційності та реальної свободи вибору сторін.

Позитивним є також удосконалення понятійно-термінологічного апарату. Автор обґрунтовує необхідність розмежування понять «спір» і «конфлікт», а також уточнює зміст конструкції «альтернативна форма вирішення спорів». Для сучасної юридичної науки це має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки нечіткість термінології може призводити до змішування різних за природою процедур.

Окремо слід відзначити положення про те, що альтернативне врегулювання спору є правом, а не обов'язком сторін, і не може перетворюватися на перешкоду доступу до суду. У цьому висновку поєднуються історико-правовий аналіз і сучасне розуміння гарантій судового захисту, що посилює теоретичну й прикладну цінність роботи.

Практичне значення результатів дослідження

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її положень у науково-дослідній, правотворчій, правозастосовній та освітній діяльності. У науковому аспекті робота створює підґрунтя для подальшого дослідження медіації, третейського розгляду, міжнародного комерційного арбітражу, мирового врегулювання та інших способів вирішення приватноправових спорів.

У правотворчій сфері результати дисертації можуть бути корисними для вдосконалення законодавства про медіацію, третейські суди, міжнародний комерційний арбітраж, процесуальні форми примирення та виконання відповідних рішень. Особливу цінність має історичний висновок про небезпеку примусового або формально-адміністративного використання процедур, які за своєю природою повинні ґрунтуватися на добровільності та автономії сторін.

Для правозастосовної практики значення роботи полягає в тому, що вона дозволяє глибше осмислити співвідношення альтернативних процедур із судовим захистом. Історичний матеріал демонструє, що ефективність альтернативного вирішення спорів залежить не лише від наявності відповідних інститутів у законодавстві, а й від довіри до них, реальної виконуваності домовленостей та належного балансу між автономією сторін і судовими гарантіями.

В освітньому процесі матеріали дисертації можуть бути використані під час викладання дисциплін з історії держави і права України, цивільного права, цивільного процесу, господарського процесу, альтернативного вирішення спорів, медіації, третейського судочинства та міжнародного комерційного арбітражу. Робота має цінність як джерело для формування у студентів та всіх зацікавлених осіб розуміння того, що сучасні правові інститути мають історичну глибину та розвиваються під впливом конкретних соціально-правових умов.

Апробація результатів та публікації

Основні положення дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію. Робота була обговорена на фаховому семінарі, а її результати доповідалися на науково-практичних та науково-теоретичних конференціях. Це свідчить про включення отриманих висновків у науковий обіг і про можливість їх фахового обговорення.

Публікаційна активність здобувача є достатньою для висвітлення основних результатів дослідження. Основні положення дисертації відображені в наукових статтях у фахових виданнях та тезах доповідей на наукових заходах. Зміст публікацій узгоджується з темою дисертації та підтверджує послідовність наукової роботи автора.

Відсутність порушень академічної доброчесності

Дисертаційна робота має самостійний характер. Виклад матеріалу є послідовним, аргументованим і виконаним українською мовою в науковому стилі. У роботі простежується авторська позиція щодо ключових питань теми, а висновки логічно випливають із проведеного аналізу.

У межах рецензійного аналізу не встановлено ознак академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації чи інших порушень академічної доброчесності, які могли б поставити під сумнів самостійність виконання дослідження або достовірність отриманих результатів.

Питання для дискусійного обговорення та зауваження

Загальна позитивна оцінка дисертації не виключає можливості висловлення окремих дискусійних положень. Вони мають уточнювальний характер, не знижують наукової цінності роботи та можуть бути враховані автором у подальших наукових дослідженнях.

1. У дисертації альтернативне вирішення спорів розглядається саме в контексті приватного права, що є виправданим з огляду на заявлену тему дослідження. Водночас окремі історичні форми врегулювання спорів, які аналізуються в роботі, функціонували в умовах, коли сучасне розуміння приватного права, автономії волі та рівності сторін або ще не було остаточно

сформованим, або істотно обмежувалося державним впливом. У зв'язку з цим під час публічного захисту доцільно було б почути додаткове пояснення автора щодо того, за якими критеріями відповідні історичні інститути віднесено саме до сфери приватноправового врегулювання спорів, а не до ширшої сфери соціального, адміністративного чи публічно-правового регулювання конфліктів.

2. Заслуговує на підтримку прагнення дисертанта простежити історичну спадкоємність між попередніми формами примирення, третейського розгляду, арбітражу та сучасними альтернативними процедурами. Разом із тим, така дослідницька оптика потребує обережності, щоб не допустити ретроспективного перенесення сучасних ознак альтернативного вирішення спорів – добровільності, конфіденційності, нейтральності посередника, диспозитивності сторін – на ті історичні інститути, які діяли в іншому правовому та соціальному середовищі. У цьому аспекті дискусійним є питання про те, які ознаки сучасних альтернативних процедур можуть використовуватися для аналізу історичних аналогів, а які мають розглядатися лише як пізніші доктринальні конструкції.

3. У роботі значну увагу приділено нормативним засадам становлення альтернативних форм вирішення спорів у різні історичні періоди. Водночас для історико-правового дослідження важливим є не лише встановлення факту нормативного закріплення певної процедури, а й з'ясування її фактичної дієвості. У зв'язку з цим окремого обговорення потребує питання про те, наскільки досліджені форми врегулювання спорів реально використовувалися учасниками приватноправових відносин, чи мали вони довіру сторін, чи забезпечували виконання досягнутих домовленостей або прийнятих рішень, а також якою була їх практична ефективність порівняно із судовим захистом.

4. У дисертації обґрунтовано, що розвиток альтернативного вирішення спорів залежав від стану судової системи, рівня правової культури та допустимого простору автономії приватної волі. Водночас дискусійним

залишається питання про те, чи завжди поширення позасудових форм врегулювання спорів свідчило про розвиток приватноправової свободи. В окремі історичні періоди звернення до альтернативних процедур могло бути не проявом вільного вибору сторін, а вимушеною реакцією на недоступність, повільність, стану нерівність або недовіру до суду. У зв'язку з цим потребує додаткового теоретичного осмислення відмінність між альтернативним вирішенням спорів як проявом автономії сторін і альтернативним вирішенням спорів як компенсаторним механізмом, що виникає через слабкість або неефективність судової системи.

Наведені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження. Вони спрямовані на поглиблення наукової дискусії щодо складної та багатоаспектної проблематики генези альтернативного вирішення спорів у приватному праві України.

Загальний висновок та оцінка дисертації

Дисертаційна робота Нурищенка Романа Сергійовича на тему: «Генеза альтернативного вирішення спорів у приватному праві в Україні (XIX ст. – 2004 р.)» є завершеним самостійним науковим дослідженням, у якому комплексно розкрито історико-правові засади становлення і розвитку альтернативних форм вирішення спорів у приватному праві України. Робота характеризується актуальністю, належним теоретичним рівнем, достатньою джерельною базою, обґрунтованістю висновків і практичною значущістю отриманих результатів.

Автором вирішено важливе наукове завдання, що полягає у формуванні цілісного історико-правового бачення розвитку альтернативного вирішення спорів на українських землях у різні історичні періоди. Дисертація має значення для науки приватного права, цивільного і господарського процесу, історії держави і права України, а також для подальшого вдосконалення законодавства та правозастосовної практики у сфері медіації, третейського розгляду, арбітражу і процесуального примирення.

За актуальністю обраної теми, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю отриманих результатів, теоретичним і практичним значенням рецензована дисертаційна робота відповідає спеціальності 081 «Право», вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а також Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40.

З огляду на викладене дисертаційна робота Нурищенка Романа Сергійовича може бути рекомендована до захисту, а її автор заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 «Право».

Рецензент:

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу історії держави і права України
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Ірина МУЗИКА